

Салчак Бавуу Хойлукай оглуунун сактыышкыннары

1941-1944 чылдар.

Допчу намдар.

Бавуу Салчак Хойлукай оглу 1920 чылда ТАР-нын Монгун-Тайгада Каргы сумузунга Салчак Хойлукай Доскааровичинин ог-булезинге торутунген. Ачавыс сумунун судьязы чораан. Дайын эгелей бээрge фронтуга белек бээр «Кызыл кош» деп болукту кожуун чагыргазы тургускаш удуртукчузунга ачавысты сонгаан. Ол дайыннын эгезинден тончузунге чедир чонунун аразынга солуннар, брошюраларда чуу бижээнин тайылбырлап берип, чугле ол эвес моол, делег (алтай) дылдарда солуннарны, брошюраларны очулдуруп бээр турган. Чон колдуу латин дылда номчуур, санаар, бижиир турган. Адыш дук-даа, алгы бышкаа-даа октавас, фронтуга ачы-дузаны кашты бээрин, чуну бээрин чон боттары билир. Чамдыкта ачавыс ийи, уш-даа хона бээр турган. Ававысты Баян-оол Баазан Сарыг-Донгаковна дээр.

1940 чылда Бавууну Араттын революстуг шериингэ албан-хулээлгэ эртири-бile кыйгырткан. Ыракы сумудан келген оол шериг херээн кончуг чуткулдуг ооренип турган. Кажан ССРЭ-же немец-фашистиг ээжелекчилерхалдап кээрge, хамыктын мурнуnda рев.шеригнин дайынчылары билдириишкиннер кирип турган. Бавуу база оорунден чыда калбаан. Фронтуже чорудар улусту бугу тала-бile хынап турган. Ону шыдаар кижи шыдаар. Анаа эн кол чuve кадыкшылы, сагылгы-чуруму, шериг херээн эки билири, күш-культурага болгаш спортка сундулуу, нормативтерни дужаап шыдаары. Ол бугуну Бавуу эки дужаагаш, Тыва эки турал эскадронунун дайынчызы база Тыванын революстуг намынын кежигууну апарган. 1943 чылдын сентябрьда оске бугу эш-оору-бile кады фронтуже чорупкан «Авай, ачай мен дайынче альтаныптым» -деп каан уш булунчук чагаазы келген. Оон дайынчы оруу, амыдыралы оске эки турачылардан ылгал чок, бола чаа шериг ооредилгелер, тулчуушкуннарга белеткел, дун-хун чок

доскуул, аyttарны сугаар, кадаар. Ол баштайгы дайынчы сагылды 1944 чылдынянварь 30-дечеттирген. Ол танкыга удур боолаар 5-ки взводтун дайынчызы чораан. Дубнонук хостажып турумда дайыннын чакпышыл огу бир талакы будумче киргеш аар балыглаан, Житомир хоорайда госпитальга кестирип эмнетим. Госпиталь долдур балыгланган оолдар бис, ында ийи-даа, уш-даа ай ашкан улус бар, канчаар-даа эмнээрge шыдашпайн чок апаар улус база бар, дайындан хостадып турага улус база бар. Госпитальга бир ай чээрби хондум, барык ийи ай болганимда этинген дээн. Кезээмгэ кээrimгэ Дубно- биле Деражно аразында тураглар, чамдык кезектер Дубнонун бодунда. Деражнону хостаарда дыка ур болган бис. Дубнодан дескен немец шериглер Деражиодасырлып калгаинар. Деражнону хостап арыглааш дайынчы оруувусту уламчылап чоруптувус. Ровно хоорайны хостаар мурнуу чарыында дортен хире кижи аyttарывыс мунупкаш он талаже чоруп олур бис, элээн болганда чер-черде ийи-даа, чангыс-даа, уш-даа бажыннар бар, майгынар-даа бар, оон мурнунда Совет хайгыылчылар борта чоруп турганнар. Немецтер хайгыылчыларны тудуп-даа апаар турган. Ам ында малмаган азыраан хуу амдырыалдыг чон чурттап турага болду. Кежээ апарганда коорувуске кижилер дыка хой апарган. Ровно хоорайда немец шериглерни талазында бо-ла чазылган, ортенген турага. Хоорай хун келген тудум дукуурлуг болуп турага, чамдыкта немец шериглерни талазынга аныяк эр кижи чааскаан кылаштап чоруур болза тудуп апаар, олар частышкыны, ортенишикиннерни хайгыылчыларже чууй каар.

Ровно хоорайдан чажыт Совет хайгыылчыларнын дамчытканы- «Бо хун силерже бир Пантера, он беш чадаг шериг бар чыдар ол бажыннарны мал-маганы, кижилери-бile чок кылыр дээш бар чыдар, совет шеригнин ындыг дургенүнде чеде бергенин амдызында билбес, чет ортузунга узуткаар»- деп каан. Бооларлыг, гранаталарлыг ужен кижи унупкен бис, чоруп-чоруп чер ортузу дээреге чыдып алган бис, ырак эвесте ийи хажызында эвээш солдаттарлыг чангыс танк чоруп олур. Бис ийи (Кошкар-оол, Баву) гранатчик бурунгаар союп алгаш чоокшулап кээрин манап чыдыр

бис. Ийи гранаталарны соннуг, мурнуг октапкаш дыка дурген аткаар союп алдывыс. Танк-даа частып хып, ортенип тур. Эжим чыдып алган боозун дыка дурген шыгаагаш боолапты, ол кижини коруп кагдым, мырынай баарывыстан союп олур. Хып-ортенип тураг танкынын мурнунда чыдыр, база боолаптым. Немец шериглер база кончуг дидим, сагынгыр удурланыкчыларынын кошкак талазын дораан билип каарлар. Он, солагай талавыста эштеривис аткылажып-ла тураг, бистер база бооларывыс белеткеп алган чыдыр бис. Элээн уе эрткенде боолаашкан база доозулган. Шуптувус танкынын артынга чыглып келген. Бистерден бир кижи олурткен, уш кижи чиик балыгланган. Олурткен немец шериглернин бооларын чырывывыска он бир болган бистен конгус эвээш улус болган ынчангаш шуптузу кырдырган.

Кара дайын, кара орук кайы-даа тала когарал-ла чоруур, даарта хунукым-даа билбес. Орус эживис-бile тыва эживис туруп алган свисток эдип турлар. Тыва оол (Сундуй-оол) тургаш: «Мегеленип чыдар кижи чок» -дээн. Балыгланган эштеривисти атырып кааш бооларывысты белертей туткаш танкынын келген оруунче элээн ырадыр кылаштааш дедир ээпкеш свистокту база эгистилер, ынай бээр корген кижи чок. Тыва оолдан: «Свисток орус эживистин бе?» -дээrimge, «Чок бистии эвес, олурткен немец оолдарнын карманындан октар дилеп тургаш тып алдывыс» -дээн, катыржып калдывыс. Бис уш эжишки бис(Бавуу-гранатчик, Алдын-оол-гранатчик, Кошкар-оол-гранатчик), эживистин бирээзи танк чанында туруп-даа аар, олуруп-даа аар, чеде бээривиске: «Балыгланган оолдарга идик дилээrim ол-деп чугаалап каан мен-бо кижинин размери мээн размерим уштуулунар»- деп дилеп 'олураг, эживистин идиктерин будуу коорувуске солагай талакы идиинин улдуну чавызай бергеш бичии билдирер- билдирбес майыжа берген. Бурганай берген кижинин будундан идик уштуру дыка берге уну база узун дурген уштурун кызыдар бис деп турувуста бо чоогувуста олген ийи кижинин бирээзи.

Шын болган болуушкун.

Холун кодуруп алган бо мырынай чанышыста олур, дендии дурген халчып чеде бээривиске олуар, бодун ужеп коорувуске боозу-даа, бижээдаа, гранатазы-даа, документилери-даа чок, кеткен хеви холчок самдараап элеп калган немец шериглернин хеви. Кеткен хевинде чангыс-даа оок-деп чuve шуут чок. Боду «Я, Советский солдат.», «Я солдат СССР»- даа дээр- «Я, Игорь», «Я, красный»- деп каш-даа ынча дээн. Даштыкы хевири туренги, холчек арган, кара база таа коор, таа корбес. Эттедип чорааны илден, эндере черлерде эрги-даа, чаа-даа балыгларлыг тутурганындан бээр ур апарган хевирлиг. Хаваанды чартык уш булунчуктун чинге бажын дыка нарын кылдыр оюп каан. Бир эжим (Алдын-оол) салаазы-бile тудуп коргеш- «Инедег чинге демир-бile хаарып тургаш оюп каан чuve тур»-дээн. Ийи холунда, будтарында база шак ынчаар хаваанды ышкаш оюп каан болду. Холундан хан база токтуп туар. Олурткен солдаттын майказын ужуулгаш шарып калдывыс. Бир эживис (Кошкар-оол) тургаш: «Бо немец шериглернин чамдызы орус дылды билир мегелеп олуар кижи-дир, орус эживис свисток экспип турда чуну дыннаап чыткан кижил»-деп хорадап туар, бис ийи алгаш чоруур бис дидивис. Хорадап тургаш эживис олура душкен солагай талада тулчуп турган черивистен ынай озалааш черден алды кижинин чоруп олуарын коруп кагдывыс. Каяа-даа серемчилен олура шарытынып олурганывыс экизи, корген эживис (Кошкар-оол): «Ам таа кайын олген кижи ковайып кээр»-дээш ийи холун донмектеринге салып алган кудугур апарган чоруп туар кижи. Дыка дурген он талазынче союп чоруптувус. Элээн ур союп, союп танкнын келген оруунче база элээн союп, союп ол болгай эживисти ортувуста кирип алган чоруур бис. Дун дужуп карангылай бээрge танкнын дужунга келгеш оожум союп эртивис, дургедээрge эживистин эъди чаза изээш чодуре бээр.

Дыштанып олурувуста багай киживис (Игорь) удуй бергеш алгырыпкаш тура халып кээр, кепкаларывыста кызыл беш адыр значоктарывысты кепказы-бile тутсуруувуска бистен куспактандаш

ыглапкан. Кады чорувуста чааскаан кылаштай бергенде коорувуске ийи холун денге бурунгаар сунуптарга кара шуут козулбес кижи сагыжынга кирер.

Взводувуска кээривиске бистерни ис чок читкен азы олурткен деп турган. Улуг эргелиг даргаларывыс, командирлеривис,- «Эш оорунерден чыдып калган силер, олуртуп алган болзунарза канчаар силер, чурум чок силер, ынчап чоруур болзунарза эки туннелге келбес бис. Тутурган хайгылчыны экелгенинер эки-дир»- дээн. Элээн каш так эрткенде бодувустун командиривис биске келгеш чугаалады: «Танкыны бээр кел чыткан чылдагааны бо тутурган Игорьну танк мурнунга аскаш бажыннарны ортедип, кижилерни чок кылыры ол-дыр» -дээн, бистерни келген деп билбес, кижилерни дуун-не моортан Сурмичи, Дубно, Деражно хосталган деп чугаалааш чорудуптувус- деп чугаалады,- ам бомбалаза хону чоруур бис белеткенинер»- дээн. (Бо болган болуушкуну Маадыр-оол Бавууга чугаалап чораан.

Болган болуушкун.

Бир-ле дугаар дайыннын шолунгэ чедип келгенивисте болган бомбанын-даа, боонун-даа даажын дыннаваан бис чырык хундус болган. Ийи эштеривис даштын туалетче бар чыткан соннуг, мурнуг, туалеттөн унгеш оолдарже орус солдат эживис уткий чоруп орган чыжырт-ла дээн , бир черде бомба душкен соонда чоруп олурган тыва оол бажын тутунгаш кээп душкен, мурнунда ийи оолдар тутунчупканын боттары безин билбейн барганныар. Туалет артындан капитан эргелиг орус солдат кижи унуп келгеш анаа-ла бичии орус солдат эживисти артындан ооргазынче боолаан боозу арта бичии ногаан болган, олурткен эжимни куспактап алгаш олура берген мен. Демги черге кээп душкен оол туря халааш капитаны боостаалап эгелээн санитаркалар-даа келгене, солдат эштеривис халчып келгеш ол чокшуп турар ийи кижини чарып эгелээн. Оолдарны кол штатче апарган. Баштай капитаны байысааган ол кижи даргаларывыска бисти мегелепкен: «Багай чуве болур болза бисти дораан садыптар кортук, дораан дужуп бээр, туалетке база

сырлып алгаш турганнар, орус солдаты боолаптым силернин солдаттарынарыбоолаар эргем чок оске куруненин хамаатылары силер, бистерни дээш «фашистер»-бile дайылдажыр дээш келген силер, силерге чугле экини күзээр мен»- дээн деп очулдуруп берген. Командирлеривис ол оолдарны - «Туалетке чаштып турган улус силер бе?»- деп айтырага ужурун чугаалааш даштын кылаштажып тураг солдаттар, санитаркалар корген ол улустан айтырынар дээннер. Вир солдат оол дыка дурген кире халып келгеш туалет артында айт ортеп каан тур дээн. Ынчаар-ла сайгаржып олуруп калганнар. Кажан бугу взводтарнын айттарын кадыптарга хой апаарлар ынчаарда айттар оъттап бичии-ле дон артынче ажа бээр болза немец хайгылчылар туран-бile коргеш чангыс танныыл чоруур болза дааш шимээн ундурубейн оорлап мунупкаш чоруй баарлар, ол оорларда ийи, ушту апкаш баарлар бо болуушкун Деражно- биле Ровно аразынга болган. Айттарны уш узуп алгаш кадарага эки, ол айттар улус караанга козулбес. Деражно- биле Ровно аразындан унгеш оске бугу полктар-бile бир домей хоорайже чоок ап келген бис. Хенертен бистин полктун бугу взводтарны чыгаш ийи взводтун доктааган черивиске атыргаш уш взводту бомба душкен черже чордупту. Дыка дурген шапкылажып чеде бээривиске ховуда немец шериглернин тураг талазынче бомба душкен, бомбалапкан улус немецтер болган, ийи таланын шериглери эвээш улус болган.

Черде ийи немец шериглер олурткен чыдырлар. Бистернин Каа-Хем чурттуг орустаар эживис чугаалажырга полковник эргелиг кижизин олуруп капкан оолдар тур, бистернин эштеривис тур, биске оларны боолаары мунгаранчыг-даа, хомуданчыг-даа деп карактарынын чаштары доктуп келген туруп-туруп бооларын чыып алгаш немец шериглер бистерже «Тайбын! Тайбын!»- дээш дыка мунгаргай чоруй бардылар дээш бистин шериглеривис холун айытканнар, коорувуске беш немец шериглер бар чыдар болду. Бо чыдар улусту бис боолап кааптывыс дидилер, дорт солдаттар бистин артиллерия оолдары болду бистерге ушкаждып алгаш чоруп, чоруп бистерден ырак эвесте дужуп келгеш кедээр кылаштажып чоруптулар.

Полка кээривиске командирлеривис айтырган: «Фашистер Ровнону бомбалаар шенелде кылгаш чоруй барган болду, кижилер корбээн бис» - дидивис.

Ровно хоорай улуг, биче хой будурулгелерлиг, ооредилге черлерлиг, оон-даа оске чуу чок-дээр, кол будурулге черлерин немецтер эжелеп алганнар. Демир орук белдири, чигир заводу, эрте бурунгу шивээ база ийи улуг калбак кудумчу олче танк киирбес. Ол черлерге коргунчуг тулчуушкун болган чер-дээр, динмиреп турган ышкаш болган. Шивээ иштинге хой немецтер турган, тулчуушкун уезинде шивээ иштинге боолажырдан эрткеш хол, буду-бile сегиржип албышаан шивээнин мунгаш талазын буза таварып унуп келгеннер. Будурулгелерни будун буруну-бile немец шериглерден хостап алганнар. Чежемейнин-даа хостап каан, болзувуса тулчуушкун уезинде дыка хой эш-оорувус маадырлыы-бile амы-тынындан чарылганнар. Кады осken эжим Маадыр-оол Кодур-ооловичинин маадырлыг кылган чоруун будун тыва полк билир. Бистин Совет шериглернин ыяп-ла таварып эртер чери ол, черде токтук чинге узун проволокту билдинмес кылдыр шойуп каан болган Маадыр-оол ол чинге проволокту иийи холунун салааларын суруштур салгаш проволокту так адыштаан хевээр салбайын олуп калган чыткан. Бир эвес бо оол ынчаар кылбаан болза фашисте рол улусту токче чыгаш кырып кааптар турганнар. Маадырларнын маадырлары, маадырлыг чорук кылгаш черде чыдар. Ынчаар Ровно хорайнын иштинче ханылаан тудум дайзыннын удурланышкыны күштелип ок-чемзээ, кижи саны хоорай иштинде хой деп чuve баштайгы тулчуушкунувуста-ла билдине берген. Бистер хой эш-оорувусту оскунганывыс соонда каржыланып олар-бile ден сокчуп тур бис. Немец шериглернин Ровнонун бир ужуңда турага чөөктап келгенивиске орта база кам-хайра чок тулчуушкун болган чамдык черлерде сонгалар база бузулган, октар чугле сыйлаар. Чамдыкта октарнын кырынданд-даа, мурнундан-даа дужуп турагы билдинмес апаргылаар. Салчак Бавуу кады осken эжи Маадыр-оолдун база манаа таныжып алгаш олурткен

эш-оорунун ожээнин негээрин бодап, чамдыкта серемчиледи бэзин уттуukan чаалажып турган.

Ынчап чоруй база катап балыгландым дайыннын чакпыл огу кулаам адаанда чаагымнын ужун таварааш, мойнумнун хажызы, таварааш читкем дозунде мон эъдимче кире берген болган. Ровно хоорайнын кожуп чоруур шериг госпитальнга ужуулдуртум харын-даа ок чуга кирген анаа база он хондум. Госпиталь долдур балыгланган улус бис. Улуг хоорайны хостаарга солдат бурузунгэ медаль кадаан. Ыракта тураг эштеривиске барык ийи хонуп чорааш чедип келдивис. Чадаг кылаштаар. Каш хонуп чорувуста дужаал номчаан: «Украинанын хоорай, суурларын маадырлыы-бile хосташкан тыва эскадрон аткаарлазын!»-дээн.

Украина маадырлыы-бile тулчушкан амы-тынындан чарлып, кезээ-монгеде артып калган эштеривисти сактып келгеш карактарывыстын чаштары булдеш дээн.

Альттарывысты мунупкаш демир-орук оруунче чанып чоруптувус.

1944 чылдын нюнь айнын тончузунде мойнунда балы орта эттинмээн хевээр- «Бавуу Салчактын хорээн дидим шылгалдаларнын уш дайынчы медальдары, ылгавырнын оске-даа демдектери чайнаан ада-иезинин торгуул-торелдеринин аалынга кожуун даргазы Тондар Салчак- биле оорушкулуг кады келген. Эжи Маадыр-оолдун торелдерин коргеш ол бодун харын-даа буруулуг-даа ышкаш кылдыр боданып, ыыт-бажы чидип куду коруп олурда - «Дайын дээрge дайын-дыр, когарал черле тураг, сээн харын-даа чанып келгенин эки болган-дыр дунмам»- дээш, Маадыр-оолдун кады торээни Иргит Бадывин хол тударга, Бавуу ам харын оожуургаан. «Силернин дунманар Маадыр-оол маадырлыг херекти кылгаш маадырлыы- биле амы-тынындан чарылды. Торээн чурттун хосталгазы дээш амы-тынын бергеннернин аттарын монгежидер деп шиитпирни командылал черинин хулээп алганын, украин чон ону утпас»- деп аазаанын Бавуу Бадывинге дыннаткан.

Фронтучу чуртунга чанып келгеш, тайбын күш-ажылче кирген.

Ол 1948 чылга чедир Монгун-Тайга сельпозунун садыг талазы-бile харылаар отделин эргелекчилип ажылдаан, оон школаларга шеригнин эгे белеткелдеринин кичээлин эрттирер кижи херек апаарга, ону башкы ажылынче чалаан, орта интернат база эргелекчилип турган.

Гвардейжи сержант Бавуу Салчак торээн булуунуга чонунун тайбын ажыл-херээн кылчып чорааш, назыны аныяк тургаш-ла озал ондака таваржып 1950 чылдын июнь 12-де мочээн. Ону чангыс чер-чуртуглары утпаанар. Улуг тиилелгенин 50 чыл юбилейин таварыштыр оон хорек тураскаалын мрамор- биле кылгаш, торутунген хеми Мугурнун эриинде тургускан.

Оон ады-бile кожуун товунун бир кудумчузун база адаан.

Ада-чурттун улуг дайынынын аар-бергезин корген, ол дайынга киржип, амы-тынын берген чангыс чер-чуртуглары выстын болгаш күш-ажылы-бile фронтуга дузалап чораан ада-огбелеривистин ачы-дузазын бистер кажан-даа утпайн сактып чоруур ужурлуг бис!

Доскаар Тас-Уруг (Таисия) Салчаковна

Кызыл хоорай.